

DILMUROD QURONOV,

Andijon davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

“O‘TKAN KUNLAR”: NASHRLAR VA MATN MUAMMOLARI

Аннотация. В статье представлены результаты сравнительного анализа текстов первого и второго изданий романа “Минувшие дни” Абдуллы Кадыри. Будучи последним прижизненным изданием романа, текст издания 1933 года содержит множество авторских правок, послуживших его несомненному улучшению. Вместе с тем, в тексте имеются ряд редакторских вмешательств, не всегда полезных а также множество технических упущений. Утверждается, что установившаяся практика осуществления изданий романа исключительно на основе его первого издания не оправдывает себя, и что давно уже назрела потребность подготовки критического текста романа.

Ключевые слова: текст, критический текст, редакция, правка, роман.

Annotation. This article presents the results of a comparative analysis of the texts of the first and second editions of Abdullah Qadiri's novel “Bygone Days.” Being the last edition of the book published during the writer's lifetime, the 1933 edition contains numerous authorial revisions, which undoubtedly improved it. However, the text also includes several editorial interventions that are not always helpful, as well as multiple technical flaws. It is argued that the established practice of publishing the novel solely based on its first edition is unjustified, and the need to prepare the critical text of the book is long overdue.

Key words: text, critical text, edition, proofreading, novel.

Adabiy asar matn shaklida yashaydi, badiiyat hodisasi ming-minglab o‘quvchilar ongi-da aynan shu matn asosida voqelanadi. Aslida, matnning so‘z san‘atidagi ahamiyatini gapirib o‘tirish ham ortiqcha, zotan, bu – *aksioma*, ya‘ni beshak qabul qilinadigan haqiqatdir. Shu bilan bog‘liq yana bir haqiqat borki, uni qabul qilishimiz ancha mushkul: Abdulla Qodiriy romanlarining tolei matn jihatidan adib hayotligida ham u qadar kelishmagan, keyin ham o‘nglanmadi-o‘nglanmadi...

“O‘tkan kunlar”ning 1925-yilda kitobcha holida chop etilgan birinchi bo‘limiga ilova qilingan uzrnomasida muallif “*dunyoga kelishi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag‘an*” asarining “*besh yillab bosila olmay yotgan*”, bosilgach esa “*imlosi uch-to‘rtta imlochilar tomonidan tuzatilib (!) ajoyib bir quroq holiga keldi, musahhihlarimizning musohalalari orqasida texnika jihati ko‘z ko‘rib quloq eshitmagan bir yo‘sunda chiqqani*”ni aytib shikoyatlanadi. Albatta, bunda “*musahhihlarning musohalalari*”nigina ko‘rish to‘g‘ri emas, zero, imlo qoidalari hali to‘la tartibga solinmagani, ko‘pchilikning isloh qilingan eski o‘zbek yozuviga hali rostmana ko‘nikib ketmagani ham asar matnida ancha jiddiy asorat qoldirgani tayin gap. Nashr sifati muallifning kuchli noroziligiga sabab bo‘lgani tufayli 1926-yilda birinchi bo‘lim qayta nashr qilingan¹. Romanning 1933-yil

¹ Albatta, bunda nashrlar aybi katta, biroq norozilanish faqat shu bilan bog‘liq emas. Besh yillab bosilmay yotgan asar muallifi orada o‘tgan besh yil davomida ijodiy o‘sgan, shuning uchun matndagi talay o‘rinlardan o‘zi qoniqlanmay qolgan, shu sabab ham unga jiddiy tahrirlar kiritgan. Bu haqda qarang:

Д.Куронов. Х.Полвонова. Мукамаллик йўлида.//Шарқ юлдузи, 2010. – Б.139-145

nashri yaqiningada lotin alifbosi asosidagi yozuvga o'tilgan, nashrlar ham, matbaachilar ham unga hali to'la ko'nikib ulgurmagan bir vaqtda amalga oshirilgan, tabiiyki, xato va nuqsonlardan holi bo'lolmaydi. 1958-yil nashri esa o'zbek kiril yozuvi qariyb yigirma yillar amal qilib kelgan, imlo qoidalari ham ancha tartibga tushib qolgan bir vaziyatda maydonga keldi. Shu bois ham imlo jihatidan birmuncha tuzalgan esa-da, biroq yigirma yillik taqiqdan keyingi tamoman o'zgargan ijtimoiy-siyosiy vaziyatda matn g'oyaviy tahrir va qisqartirishlarga muhtalo qilindi.

Mustaqillik yillarida Qodiriy romanlarining o'nlab nashrlari paydo bo'lgani ma'lum. Ular, asosan, "O'tkan kunlar"ning 1926 yildagi, "Mehrobdan chayon"ning 1929-yilgi nashrlari asosida amalga oshirilmoqda. Holbuki, adib yuqorida zikr etilgan uzrnomada "*Ro'monning ikkinchi bo'limini bunday xatolardan sof bo'la olishig'a va'da bera olmasligi*", asarning "*bosilish taqdiri noshir qo'lida bo'lg'anlig'ini*" aytib avvaldan uzr so'ragan. Ma'lum bo'lyaptiki, adib hayotligida amalga oshirilgan matnlarning birontasini "asl matn" deb bo'lmaydi. Shunday ekan, masalan, adib hayotligida chop etilgan oxirgi – 1933-yil nashrini chetga surish to'g'ri bo'ladimi?

Aytilganidek, hozirda 1926-yil nashri "O'tkan kunlar"ning eng ishonchli matni sifatida so'zsiz e'tirof etiladi, shundayki, deyarli barcha nashrlar ayni shu matn asosida amalga oshirilmoqda. Tabiiyki, bu o'rinda "nima uchun so'zsiz e'tirof etiladi? Matnlar qiyosiy tahlil qilinib, 1926-yil nashri eng maqbuli deb topilganmi?" degan savol paydo bo'ladi. Yo'q, qiyosiy tahlil qilinmagan, "so'zsiz" deganim ham aslida shu ma'noni berish uchun, "hech bir muhokamasiz" degan mazmunni ifodalash uchun edi. Yana ham aniqrog'i, 1926-yil nashrining bu maqomini ilmiy-adabiy jamoatchilik hech bir ma'qullash yo e'tirozsiz, ya'ni "avval qiyosiy tahlil qilinishi, ilmiy-tanqidiy matn tayyorlanishi lozim emasmi" demasdan qabul qilgan va hanuz demay kelayotir, degan mazmunni. To'g'ri, adib asarlarining so'nggi yillardagi nashrlarini amalga oshirishda jonbozlik qilib kelayotgan Xondamir Qodiriy uylarida "*O'tkan kunlar*", "*Mehrobdan chayon*" kitoblarining *birinchi nashrlari saklangani*" va 80-yillardayoq ularning *keyingi nashrlaridan anchagina farqlari borligini*" o'qib-bilganini aytadi². Sirasi, "o'qib-bilganlik" hali "qiyosiy tahlil" degani emas, u ko'proq taassurotga asoslanadi. Taassurot esa "*1926-yildagi nashrini 1958-yildagi nashri bilan solishtirib kurdim. Farqi yer bilan osmoncha*" degan kabi xulosalarga izn beraveradi. Shunday xulosada bo'lgani uchun ham X.Qodiriy mustaqillik davri boshlangach: "... *shu ikki kitobni aslidan qayta nashr etish niyatini dadamga aytdim. Dadam "Yaxshi bulardi" deb ma'qulladilar va men bu ishga astoydil kirishdim*"³, – deydi. Ya'ni ikkala romanning "*asli*" deb 1926-va 1929-yil nashrlari aytilmoqda. To'g'risi, asrlar chegarasida bunday xulosa nafaqat adibning nabirasi, masalaga ozmi-ko'p yaqinlashganki kishiga xos edi...

Bilmadim, buni ommaviy sehrlanish natijasi deb tushunganimiz to'g'riroq bo'ladimi yo boshqami?! Har holda, 80-yillar adog'i – 90-yillar boshidagi umumkayfiyat ta'sirida "30-yillar" degani mutlaqo salbiy, aksincha, "20-yillarning o'rtalari" birmuncha ijobiy qabul qilinardi. Xuddi shu davrda "O'tkan kunlar"ning muallif oqlanganidan keyingi nashrlari matnida g'oyaviy jihatdan qisqartirilgan o'rinlar o'ta ko'pligi haqidagi gap-so'zlar ommalashdi. Jumladan, "romanning birinchi nashrida Yusufbek hoji tilidan "*Biz shu holda ketadigan bo'lsak o'risga qul bo'lamiz, muqaddas tuprog'imiz cho'chqaxonaga aylanadi*" deya bashorat qilinadi, bunaqa joylar ayovsiz qisqartirilgan", deganga o'xshash. Holat esa shunday ediki, u vaqtlar 1) mutlaq ko'pchilik o'quvchilar romanning 1958-yildan keyingi nashrlari bilangina tanish bo'lgan, xolos, 2) "30-yillar" deyilsa avtomatik tarzda qatag'on davrini, mudhish jarayonlarni anglaydigan bo'lingan, bas, *bu vaziyatda "O'tkan kunlar" matnining 1926-yilgi ilk nashriga muvofiq bosilishi mantiqan aslo mumkin emas, g'oyaviy-siyosiy mazmuni sho'roga nomaqbul o'rinlar beshak va beayov qisqartirilgan*, degan ishonchda sobit bo'lish mutlaqo ajablanarli emas. Shunday bo'lishi tabiiy va kerak deb bilganmiz, buni tekshirib o'tirishga zarurat sezmaganimiz ham. Shunday o'yda yurgan vaqtimiz, adashmasam

² Кодирий, Абдулла. Ўткан кунлар. – Тошкент: "Info Capital Group", 2017. – Б.394

³ Shu joyda.

1991-yil edi, ustoz Umarali Normatov uyiga taklif qilib qoldilar. Borsam, “O‘tkan kunlar”ning 1926-yilgi nashri bilan 1933-yil nashrlari taxt qilib qo‘yilgan, ikovlashib qiyoslab ko‘ramiz, deb chaqirgan ekanlar. Qiyoslash keyingi nashr haqida yanglishroq tasavvurda yurganimizni ko‘rsatdi-qo‘ydi: o‘shanda ustoz bilan 1933-yil nashrida **g‘oyaviy-siyosiy tahrirlar salmog‘i uncha katta emasligiga** amin bo‘lganmiz.

Fikrimiz dalili uchun romanning eng “qaltis” o‘rinlaridan biri –

1926-yil nashridagi Yusufbek hojining Qipchoq qirg‘ini haqidagi o‘g‘li bilan suhbatini xulosalovchi gaplarini olaylik:

*“Men ko‘b umrimni shu yurtning tinchlig‘i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o‘zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qila olmadim. Ittifoqni ne el ekanini bilmagan, yolgiz o‘z manfaati shaxsiyasi yulida bir-birini yeb, ichkan mansabparast, **dunyoparast** va shuhratparast mutahamlar Turkiston tuprog‘idan yo‘qolmay turib bizning odam bo‘lishimizg‘a aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg‘an bo‘lsa qayindirki, o‘rus istibdodi o‘zining iflos oyog‘i bilan Turkistonimizni bulg‘atar va biz bo‘lsa o‘z qo‘limiz bilan kelgusi naslimizning bo‘yniga o‘rus bo‘yindirig‘ini kiydirgan bo‘larmiz. O‘z naslini o‘z qo‘li bilan kofir qo‘liga tutqin qilib topshirguchi biz ko‘r va aqlsiz otalarg‘a Xudoning la‘nati albatta tushar, o‘g‘lim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun Turkistonimizni **to‘ng‘uzxona** qilishga hozirlangan biz itlar yaratg‘uchining qahrig‘a albatta yo‘liqarmiz! Temir Ko‘ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobir kabi fotixlarning, Forobiy, Ulug‘bek va Ali Sino kabi olimlarning o‘sib-ungan va nash‘u namo qilg‘anlari bir o‘lkani halokat chuqurig‘a qarab sudrag‘uchi albatta Tangrining qahriga sazovordir, o‘g‘lim! Gunohsiz bechoralarni bo‘g‘izlab, bolalarini yatim, xonalarini vayron qilg‘uchi zolimlar qurtlar va qushlar, yerdan o‘sib chiqqan giyohlar qarg‘ishig‘a nishonadir, o‘g‘lim!..”*

1958-yil nashrida matnning osti chizilgan joylari qisqartirilgan, ya‘ni to 1992-yilga qalar keng o‘quvchilar ommasini uning kursivga olingan qisminigina bilgan. Ko‘rib turganimizdek, bu tahrirdan keyin Yusufbek hojining yurt istiqbolini xayrli ko‘rolmay qolganining sababi haqida aytganlari aslicha qolgan, oqibat haqidagi gaplari – rus istibdodiga tushib qolish xavfidan chekkan tashvishlari esa qisqartirilgan. Xuddi shunday qisqartirish 1958-yil nashrining “Musulmonqul istibdodiga xotima” bobida ham kuzatiladi. Unda ham Yusufbek hojining beklarga qarata aytgan gaplari qisqartirilgan: *“Burodarlar! O‘rus o‘z ichimizdan chiqadigan fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida qo‘r to‘kib yotibdir. Shunday mahshar kabi bir kunda biz chin yovga beradigan kuchimizni o‘z qo‘limiz bilan o‘ldirsak, sen falon deb qirilishsak, holimiz nima bo‘ladir. Bu to‘g‘rida ham fikr qilguchimiz bormi? Kunimizning kofir qo‘liga qolishi to‘g‘risida ham o‘ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlik ko‘rib qo‘yganmizmi?! – Hoji o‘zini tutolmay, ko‘z yoshisini oq soqoliga quyib davom etti: – Mana burodarlar! Siz o‘z qipchog‘ingiz uchun qabr qazigan fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko‘targanda, o‘rus bizga to‘p o‘qlaydir. Siz dunyoda o‘zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko‘rsangiz, men boshqa yovni har zamon o‘z yaqinimga yetkan ko‘raman!”* Ko‘rib turganimizdek, bunda ham Yusufbek hojining rus istibdodi xavfidan tashvishlanib aytganlari qisqartirilgan. Aksincha, **1933-yil nashrida bu gaplar to‘la saqlangan.**

Nahotki 30-yillar sharoitida shu gaplar chop etilaversa-yu, “xrushchyov iliqiligi” davrida qisqartirilsa? Rosti, daf‘atan bunga ishonishimiz qiyin bo‘lgan, yana qayta matnni tekshirib ham ko‘rganmiz: yo‘q, holat haqiqatan ham shunday edi. Tabiiy savol tug‘iladi: nega? Gap shundaki, 1958-yilga kelib, garchi tarix kitoblarida hali ham bitta-ikkita jumlada urg‘ulamaygina “O‘rta Osiyoning fath etilishi” deb turilgan bo‘lsa-da, asta-sekin ommaga “O‘rta Osiyoning qo‘shib olinishi” degan qarashni singdirish uchun zamin hozirlana boshlangan edi. Shu jihatdan qaralsa, Yusufbek hojining “rus istibdodi” haqidagi gaplari davr siyosatga mos kelmas edi. Aksincha, ayni shu gaplar 30-yillar siyosatiga g‘oyat muvofiq keladi, shuning uchun ham 1933-yil nashrida ular

to'la saqlangan. Zero, bu davrlar – Sho'ro hukumati o'zini O'rta Osiyoni mustamlaka zulmidan xalos etgan, unga chinakam erkinlik bergan deb tanita boshlagan vaqt, ya'ni u zamonlarda bu gaplar amaldagi siyosat foydasiga ishlar edi. Demak, *Yusufbek hoji tilidan aytilgan yuqoridagi gaplarning 1933-yil nashrida saqlangani ham, 1958-yil nashridan tushirib qoldirilgani ham eng avval g'oyaviy-siyosiy jihatdan motivlangandir.*

1926-yil va 1933-yil nashrlaridagi yuqorida keltirilgan birinchi matn parchasi bir-biridan katta farq qilmaydi: biz qoraytirib ajratgan “dunyoparast” so'zi keyingi nashrda tushirib qoldirilgan, “to'ng'uzxona” so'zi esa “oyoq osti” iborasiga almashtirilgan. So'zning tushib qolganini, fikrimizcha, shunchaki harf teruvchi yo'l qo'ygan xatoning natijasi deb hisoblagan to'g'riroq. Zero, ilk nashrda “mansabparast, dunyoparast va shuhratparast” shaklida kelgan uyushiq aniqlovchilar silsilasi fitna uyushtirgan beklarni to'la-to'kis ta'riflaydi, bu sirada “duyoparast” so'zining hech bir ortiqchaligi, demakki, uni tushirib qoldirish zarurati yo'q. Aksincha, u shaklan ham, mazmunan ham o'z o'rnida – uzukka ko'z qo'ygan kabi. Demak, u atayin tushirilgan emas, bunda tasodif, anglanmaganlik momenti hal qiluvchidir. Ikkinchi so'z esa, shubhasiz, anglangan tarzda almashtirilgan. Avvalo, bu o'rinda Yusufbek hoji “to'ng'uzxona” so'zini bosqinchilarga taqayotgani, ular kelishi bilan “Turkiston to'ng'uzxonaga aylanadi” demoqchi ekani aqlga ayon. Bir qarashda bu so'z hojining ayni damdagi ruhiy holati, nutq predmetiga munosabatini aniqroq va holatga mos hissiy bo'yqda ifoda etayotgandek, xullas, g'oyat o'rinli qo'llangan. Shu bois ham so'zning almashtirilishida qandaydir majburiyat yotgandek ko'rinadi. Zotan, senzura hukm surgan jamiyatda mustamlakachilarga o'ta salbiy munosabat ochiq-oshkor ifodalangani uchun muallifdan bu so'zni almashtirish talab qilingan bo'lishi mumkin degan fikr ham beixtiyor xayolga keladi. Buni butkul inkor qilishning iloji yo'q. Biroq shunda ham so'zning almashtirilishida, bizningcha, tamoman boshqa – *badiiy-estetik sabab* yotgan bo'lishi mumkinki, shuni aniqlashga harakat qilamiz. Avvalo, “to'ng'uzxona” so'zi mustamlakachilarga nafratni urg'ulagani holda jumladagi “biz itlar”dan – harakat sub'yektidan yiroq tushadi, u bilan mazmuniy bog'lanishi o'ta zaif. Ya'ni bu muqaddas zamin mustamlakachilar kelishi bilan “to'ng'uzxona”ga aylanadi, bunda “biz itlar” harakat sub'yekti sifatida faol emas. So'zni “oyoq osti” bilan almashtirilganda esa “biz itlar” to'laqonli harakat sub'yektiga aylanadi, ya'ni ular “oyoq osti qilish” harakatini sodir etayotganlarga aylanadi. Bu holda nafrat urg'usi mustamlakachilardan yurtning “oyoq osti” bo'lishiga zamin hozirlagan “biz itlar” – Yusufbek hoji bunda asosiy aybdor sanayotgan ***mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlarga*** ko'chadi. Ya'ni o'rinma-o'rin kiritilgan ibora parchaning mazmun-ruhiga ko'proq mos bo'lib, uning mazmuniy va ruhiy uyg'unligini ta'minlash bilan birga qahramon nutqi intensiyasini ham g'oyaviy-badiiy maqsadga rostlaydi. Tag'in bir jihati, buni ustoz U.Normatov ko'p aytguchi edi, “to'ng'uzxona” so'zi Yusufbek hojidek ziyoli tabiat inson tilida o'rinli emas: personaj nutqining xarakter mohiyatiga mosligiga putur yetkazadi. Zotan, Yusufbek hoji tilidan “oyoq osti qilish” deyilishida “to'ng'uzxona qilish”dan ko'ra ham zalvorliroq, umumlashganroq mazmun yuki bor. Shu mulohazalardan kelib chiqib, *mazkur tahrir muallif tomonidan – majburiyat ostida emas, aniq badiiy-estetik maqsad bilan amalga oshirilgan* degan to'xtamga kelamiz.

Darvoqe, 1933-yil nashri matnida ham g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan qisqartirilgan deb bemalol aytish mumkin bo'lgan joyi bor. U ham bo'lsa nikoh marosimi tavsiflangan mana bu joyi: **“Domla xutba boshlaydir. Forsiycha o'qilgan hamd, salavot va boshqalardan so'ng xutba eng nozik bir o'ringa kelib to'xtaydir:** “Sizkim Otabek Yusufbek Xoji o'g'li Kumushbibi Mirzakarim qizini o'zingizga shar'iy xotunlikga qabul qilasizmi?” Matnda qoraytirilgan joylar *xutba, hamd, salavot* singari so'zlar borligi uchun qisqartirilgan. Zero, bu yillarda dinga qarshi kurash avjiga chiqqan, “xudosizlar” jamiyatini yaratish yo'lida astoydil va qat'iy harakat ketmoqda edi. Eng qizig'i, matnning 1933-yil nashrida qisqartirilgan bu joylariga 1958 yil nashrida tegilmagan

– ular 1926-yil nashriga to‘la muvofiq berilgan. Hartugul, “xrushchev iliqligi” davri syenzurasi bu joylarni yuqorida ko‘rganimiz Yusufbek hojining qisqartirilgan gaplaridan ko‘ra xavfsizroq deb bilgan ko‘rinadi.

Qog‘oz qoralaganki odamga yaxshi ma‘lum: kishi yozgan narsasini bir necha yilni o‘tkazib o‘qisa unda muayyan saktaliklar ko‘rishi, avval e‘tibor qilmay o‘tkazib yuborgan joylarga diqqat qilishi, ayrim o‘rinlarni aniqlashtirish zaruratini his qilishi tabiiy. Har holda, ilk nashrning “*bo-silish chog‘ida o‘zining hozir bo‘la olmag‘anligi*” orqasida ko‘p kamchiliklar o‘tib ketganidan afsuslangan adibning keyingi nashr oldidan asar matnini diqqat bilan ko‘zdan kechirgani bo‘lishi, bu jarayonda uning ongu shuurida ham yuqoridagicha holat kechganligi haqiqatga ancha yaqin ehtimoldir. Sirasi, keyingi nashrdagi ko‘plab farqlar ham shunga dalolat qiladiki, ulardan ayrimlarini ko‘rib o‘tamiz.

Ziyo shohichinikidagi majlisda suhbat mavzusi Azizbekka ko‘chganida Homid, hozirchasiga aytganki, “provokatsion” gap qistiradiki, buning oqibati mana bunday tavsiflangan: “*Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo‘lsa kerak bir-birlariga karashib oldilar. Bu o‘rinsiz tekshirish majlisni bir oz sukutga yubordi*”. Holatni tasavvur qilib olaylik: yuqori doiralardan xabardorligi bilan maqtanmoqchi bo‘lgan Homid Azizbekning o‘tmishidan “*ayb tekshirib*” boshladi, davrada esa bunaqa maydalikdan – g‘iybatdan baland turuvchilar yig‘ilgan. Shu holatni ifodalash uchun birinchi jumlada “*zaruratsiz ayb tekshirish*” deya ta‘kidlab aytiladi, shunchaki “o‘rinsiz gap” deb qo‘ya qolinmaydi. 1926-yil nashrida ikkinchi jumlada ham “o‘rinsiz tekshirish” deb takrorlanadi. Holbuki, “*tekshirish*” so‘zi vazifasini bajarib bo‘ldi, uni yana takrorlash ortiqcha – o‘rinsiz takror esa balog‘atda qusur hisoblanadi. Keyingi nashrda muallif shu qusurni ko‘ryapti va jumlani “*Bu o‘rinsiz gap majlisni bir oz sukutga yubordi*” shaklida tahrirlayapti. Qarang, haqiqatan ham Homidning aytgani shaklan bir gap (bitta replika) xolos, uning mazmun-mohiyati – zaruratsiz tekshirish. Birinchi jumlada zarur bo‘lgani uchun mazmun-mohiyatga e‘tibor qaratildi, ikkinchi jumlada endi Homid aytgan gap tilga olinyapti – shu kifoya. Ya‘ni bu o‘rinda kiritilgan tahrir tavsifni aniqlashtirib, o‘rinsiz takroni bartaraf etmoqda.

1926-yil nashridagi “*Qish kunlari bir tutam, “ha, deguncha” kech bo‘ladir. Bu kun ham “ha, deguncha”ga ham qolmay kech bo‘lgan, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o‘tkan edi*” jumlasini 1933-yil nashrida mana bu ko‘rinishga kelgan: “*Qish kunlari bir tutam, “ha, deguncha” kech bo‘lgan, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlar vaqt o‘tkan edi*”. Adib birinchi nashrdagi ikkita jumlani tahrirda bittaga keltiradi – bu bilan *itnobdan ijozga* keladi. Darhaqiqat, birinchi holatda qish kunlari bir tutamligini aytgandan keyin “bu kun ham shunday bo‘ldi” deyilishi ortiqcha – chunki boshqacha bo‘lishi mumkin emas. Tahrirda “ha deguncha kech bo‘lgan” deyish bilan o‘sha qisqartirib yuborilgan so‘zlar ifodalagan mazmun ham qoplanmoqda, uslubda ravonlik, rivoyada izchil dinamika ta‘minlanmoqda.

Muayyan holatdagi personaj ruhiyatini tasvirlashda bittagina detal xarakterni yarq etkazib ochib yuborishi mumkin bo‘lganidek, kezi kelganida bittagina detal uni muallif istaganidan boshqacha fe‘l, dunyoqarash kishisi qilib ko‘rsatib qo‘yishi ham mumkin. Yozganlariga birmuncha sovubroq, begona ko‘z bilan qaray oladigan bo‘lganida qaytgan ijodkor bu narsalarni ko‘rishi, his qilishi muqarrar.

Shu jihatdan “Qutlug‘ bo‘lsin” faslidagi bir epizodga diqqatni jalb etamiz. Otabekning “xon qiziga loyiq yigit” bo‘lib yetishganiga amin bo‘lgan, “kiroyi kuyoving shundoq bo‘lsa” deya unga mehri tovlagan, ayni choqda uning musofirligi-yu qizining “yolg‘iz tirnoq”ligini bir lahza bo‘lsin unutishga o‘zini haqli bilmaydigan qutidorning sovchilarni ko‘rib nechog‘li shoshib qolgani-yu ongida qanchalar ziddiyatli hol kechayotganini his qilsa bo‘ladi. Buni hammadan ko‘ra ham aniq-tiniq sezib turgan Oftob oyim erining “*Otabekka tomon haroratlanayozgan yuragiga sovuk suv sepmakchi bo‘ldi*”:

– O‘zi qanday kishining o‘g‘li, otasi sizga tanishmi?

Oftob oyimning bu savoli o‘zi uchun zararli bo‘lib chiqdi. Chunki, qutidor Yusufbek hojining qanday kishi bo‘lganligini, bu kunda qaysi ishda ekanligini va o‘ziga bo‘lgan munosabatini mayda-chuyda tafsilotlari bilan so‘zlab chiqib, so‘zi oxirida: “Yigitning naslini aybsitib bo‘lmaydir, to‘g‘risiga ko‘chkanda bu yigit naslan bizdan allaqancha yuqorida turadir!” deb qo‘ydi”.

1933-yil nashrida matnning qoraytirilgan joyi qisqartirilgan. Xo‘sh, bu tahrirning nima afzaligi bor? Avvalo, tasvirlanayotgan hayotiy holat nuqtayi nazaridan: qutidor – maslahatga kirgan odam, Otabekni kuyov qilishga moyil ekanini ochiq-oshkor bildirmaslikka harakat qilgani to‘g‘riroq. Aks holda ichida bir qarorga kelib bo‘lgan-u, shuni tasdiqlatish uchungina kirgan bo‘lib ko‘rinishi muqarrar. Ikkinchidan, qisqargan jumla bilan qutidor o‘z nasabini past olayotirki, bu endi, bir tomondan, unga xotini oldida ep emas, ikkinchi yoqdan, uni kuyov bo‘lmishning nasabiga uchayotgandek qilib ko‘rsatadi. Demak, *tasvirlanayotgan hayotiy holat, xarakterlar mantiqi va ularning o‘zaro munosabatlaridan* kelib chiqilsa, tahrir asar foydasiga bo‘lgan.

Romandagi yana bir mashhur epizod – qizlar majlisini tasvirlarkan, adib bir-biridan chiroyli qizlar yig‘ilgan uyga kirsangiz, ularning qay biri go‘zalroq ekanini bilolmay “albatta esingiz chiqib ketar” deya mubolag‘a qiladi: “Bu gulmi ko‘xlik? Yo‘q narigisi! Undan ko‘ra bunisi! Barisidan ham o‘ttasi!.. Ana shunday qilib esdan ham ajrarsiz, gul tanlashda bir qarorga kelalmay el ichida kulgiga ham qolursiz, **rasvo ham bo‘lursiz!**”. Go‘zallik haqida so‘z borayotgan o‘rinda “rasvo bo‘lmoq” jumlasini o‘tirishmayotgandek, kontekst ruhiga singishmayotgandek ko‘ringan bo‘lsa kerak, 1933-yil nashrida tushirilib, o‘rniga “*eski shoirlarcha aytganda xalqqa afsona ham bo‘lursiz*” jumlasini kiritiladi. E’tirof etish kerak, tahrir yuksak mahoratni namoyon etadi. Zero, adib tahrirda mazmunni hech o‘zgartirmagan holda mutlaqo o‘zgacha ifodalashga erishadi. Ma’lumki, “eski shoirlarcha aytganda”, ya’ni mumtoz adabiyotimizda “xalqqa afsona bo‘lmoq” bilan “rasvo bo‘lmoq” kontekstual sinonim sifatida ancha faol qo‘llanadi. Mumtoz shoirlarimiz ishda majnun devonavor bo‘lmoqni “afsona bo‘lmoq” deb aytadilarki, tahrir shunga tayanib amalga oshirilgan va hech shubhasiz, muvaffaqiyatli chiqqan.

Tahrirda ilk nashrda yo‘l qo‘yilgan ayrim mantiqiy g‘alizliklar ham bartaraf qilingan. Jumladan, muqaddimadagi “*Yozmoqqa niyatlanganim ushbu “O‘tkan kunlar”*” o‘rniga 1933-yilda xatboshi “Ushbu – “O‘tkan kunlar” deb boshlanadi. Gap shundaki, o‘quvchiga taqdim etilayotgan asar haqida “yozmoqqa niyatlanganim” deyish mantiqan xato. Biroq juda ko‘p takrorlanadigan mazkur jumlagacha shunchalar ko‘nikib ketganmizki, undagi mantiqiy nomuvofiqlikni aksar sezmaymiz ham. Shunga o‘xshash, tasvirlanayotgan holat mantiqiga xilof harakatni ifodalovchi so‘z qo‘llangani ham birdan ko‘zga tashlanmaydi – buni umumiy tarzda ko‘z oldimizga keltirib o‘taveramiz. Qayta nashr oldidan adib matndagi shunday o‘rinlarni ham ko‘rgan. Masalan, “Kumushning so‘z o‘yini” faslida kundashiga “bu kishini tashqariga chiqib yotishga qo‘ymang, tuzikmi?” deb tayinlagach, Kumush o‘rniga kirib yotib olgan holda yana bir muddat Otabek bilan so‘zlashadi. 1926-yil nashrining shu o‘rnida “*Kumush Otabekning yelkasiga qo‘lini tashladi ...*” deyilgan. Holbuki, yotgan holida bu harakatni amalga oshirib bo‘lmaydi, shuning uchun ham 1933-yil nashrida u “*Kumush Otabekning yelkasiga qo‘lini yubordi ...*” shaklida tahrir qilingan. Guvohi bo‘lyapmizki, chinakam so‘z san’atkori o‘laroq Abdulla Qodiriy so‘zning g‘oyat nozik ma’no jilolarini ham ko‘radi, muhimi, ularga tegishli qimmat bera oladi. Shuning daliliga yana bir misol yodga tushadi: Otabek kelganida usta Alim qo‘shnisi Sodiqning janozasiga chiqish uchun tahorat olib turgan edi. Otabekning aslida kim ekanini bilib, usta Alim uning hikoyasini eshitishga chog‘lanadi, shu holatda ikkisinin orasida kechgan dialog:

– Tahoratning sababi yodingizdan ko‘tarildi, shekillik!

– Ko‘tarilgani yo‘q, Otabek, yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi **foydalik** ko‘rinadir...”

Janoza foyda uchun emas, farz qilingan uchun bajariladigan amal deb hisoblanadi, ya'ni xalqimiz buni "bandaning banda oldidagi haqlaridan biri" deb biladi. Shunga ko'ra, "foydali" so'zini, garchi bu o'rinda so'z noto'g'ri qo'llangan deb bo'lmasa ham, ushbu kontekstga to'la muvofiq deb bo'lmaydi. Shuni his qilib bo'lsa kerak, adib "foydali" o'rniga "ma'qul" so'zini qo'yadi.

Personajlar nutqidagi bittagina uslubiy xato ko'zlanganidan farqli, unga tamoman ters ma'no ifodalanib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Yana o'sha Otabek o'zini tanitish uchun usta Alim-nikiga kelgan epizodni eslaymiz. Mezbon Otabekdan dushmanini birinchi marta usta Farfi orqalik taniganmi ekanini so'raydi. 1926-yil nashrida Otabek buni tasdiq qilarkan, "*Bunga ham sizning bilan bo'lg'an oshnalig'im ko'mak berganlikdan sizga minnatdorlik qilishdan o'jizdirman*" deydi. Javob juda g'aliz ekanini ko'rish qiyin emas: "*minnatdorlik qilishdan o'jizdirman*" jumlasining "minnatdorlik qila olmayman" deb ham tushunilishi mumkinligi tufayli Otabek aytmoqchi bo'lganidan tamom teskari ma'no kelib chiqadi. 1933-yilda ushbu jumla "*minnatdorlik qilib bitirishdan o'jizdirman*" shaklida tuzatilgan.

Abdulla Qodiriy personajlarning ayni damdagi ruhiy holatini bir kichkina detal orqali ifodalash, suhbat jarayonini jonli his qildirish borasida ko'p betakror kashflar qilgan desak, mubolag'a emas. U o'quvchining suhbat jarayonini, personajlar ko'nglidagi ayni damdagi tovlanishlarni nozik his qilib turishiga imkon yaratishga intiladi. Shunday qilgani uchun ham, masalan, Otabekni umrida ilk bor ko'rib turgan usta Alim uning qil sig'may turgan ko'ngliga kira olganiga o'quvchini ishontiradi. Qarang, usta mehmoni uchun kech bo'lganda palovga urindi, parishonligini sezib turgani bois uni bog'chada holi – o'zi bilan o'zini qoldirdi... Oshni suzish oldida ming hijolat bilan sekingina uzoqroqdan gap boshlayapti:

– Kasbim to'qug'uchilik,, Shokirbek, – dedi uy egasi. Otabek so'zni tugalmaganligini bilib, uning og'ziga qarab turar edi:

– Doim zaxda o'turib ishlaganimdanmi yoki o'zimning tabi'atimda zaiflik bormi... E'tibor bering, Otabek gap ohangidanoq davomi borligini his qilyapti. Adib shuni yana ham tiniqroq, o'quvchisi ham o'sha ohangni Otabek singari his eta oladigan qilishga zarurat sezyapti, oqibat tahrirda bir so'z qo'shilyapti: "Kasbim to'qug'uchilik,, Shokirbek, – dedi uy egasi **va to'xtaldi**". Ehtimol, kimgadir bu yerdagi so'zning ahamiyati orttirib yuborilgandek ko'rinar. Lekin o'qish jarayonida u bajaradigan funksiya ko'rib chiqilsa, haqiqatdan ko'p ham yiroq tushilmagani ayon bo'ladi. Bizningcha ham, "*dedi uy egasi va to'xtaldi*" jumlasida ma'no urg'usi "*to'xtaldi*"ga tushadi, natijada o'quvchi ham xuddi Otabek singari gapning davomini kutadi, chunki "*to'xtaldi*" so'zi shunga ishorat qiladi.

Ko'rib o'tilgan misol nasrda muallif remarkalarining ahamiyati katta ekani, ulardan o'rinli va ustalik bilan foydalanish yaxshi badiiy samara berishini ko'rsatadi. Abdulla Qodiriy amalga oshirgan tahrir ba'zan bunday samaraga remarkadan voz kechish orqali ham erishish mumkinligiga ishonarli misol bo'la oladi:

– O'g'rilarini o'ldirganda Otabekning yonida necha kishisi bo'lgan? – deb so'radi qutidor. Usta kuldi:

– Otabekning tanho o'zi! – dedi.

– Uch kishiga tanho o'zi? – **qutidor ishonmagan edi.**

– Azamatning yolg'iz o'zi! – deb usta Alim ilgargi so'zini qaytaladi".

Qoraytirilgan jumla 1933-yil nashrida qisqartirilganki, bu bilan o'quvchi qutidorning ayni damda aytgan gapini faqat muallif "qulog'i bilan" eshitish majburiyatidan xalos qilinadi. Zotan, ayni damda qutidorning ong-u ruhida turfa o'y-hislar qaynab turgani ayonki, uning "*Uch kishiga tanho o'zi?*" xitobi ishonmaslik qatori *hayrat*, *lol qolish*, *tan berish*, *tahsin aytish* kabi hissiy ottentalarni ham bemalol ifodalayverishi mumkin. Holbuki, remarka ayni shu turfalikni bekor qiladi. Tabiiyki, uning olib tashlangani o'quvchiga xitobni holat kontekstini qanday idroklayotganidan

kelib chiqib hissiy to'yintirish imkonini beradi – ifodaning tasvirlanayotgan hayotiy holatga mosligini ta'minlaydi.

Albatta, adabiy asarga kiritiluvchi keyingi tahrirlar ko'p hollarda ijobiy samara beradi. Lekin shunisi borki, tahrir ijodkor asar olamidan allaqachon "chiqib ketgan" bir sharoitda, qaynovi ijod onlaridagi darajaga yetmagan bir vaziyatda amalga oshadi. Tabiiyki, natija mashhur haykaltarosh haqidagi Y.Borev keltirgan rivoyatdagi kabi bo'lishi mumkin. Unga ko'ra, Benvenuto Chellini tayyorlagan kumush eritmasini bo'lajak haykal qolipiga quysa yetmay qolishiga ko'zi yetib, hamshaharlariga murojaat qiladi. Labbay deganlarning kimi kumush qoshiq, kimi sanchqi ko'tarib chopadi-da topganini eritma qaynayotgan qozonga tashlaydi. Xullas, qolipni to'ldirishadi. Vaqti yetib qolip chiqarilsa, g'oyat go'zal haykal emishu, bir joyida qoshiq, boshqa joyida sanchqi izi ko'rinarinish⁴. Hamma gap qozonga keyin tashlangan qoshiq-vilkaning qaynovi yetarli darajaga yetmaganida emish. Ya'ni aytmoqchimizki, adabiy asarga keyin kiritilgan tahrir izlarning ham shunga o'xshash ko'rinib qolish ehtimoli, albatta, yo'q emas.

Shunday hol qizlar majlisiga kirib kelgan Kumush tasvirining daromadidagi mana bu parchada kuzatiladi: "Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, ul kelsin edi-da, **agar chindan ham shu qizni sevgan bo'lsa**, suyganini bir ko'rsin edi: hammom bilan ul... faqat jongina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir..." 1933-yil nashrida qoraytirilgan jumla qo'shilgan, natijada kontekstga mantiqan yopishmatgani yetmagandek, fikr shiddatiyu his-hayajonning zarbli ifodasi ham susaygan. Zotan, "chindan sevgan bo'lsa" qabilida savol qo'yilishining o'zi oshiq Otabek haqidagi rivoya ruhiga begona emasmi? Sirasi, bu o'rinda qo'shish emas, hatto "nega desangiz" jumlasini ham qisqartirish, ifoda shiddatini yanada orttirish yaxshiroq bo'larmidi, balki. Sen kim-u, Abdulla Qodiriyga tasvir bobida maslahat berish kim, deb yozg'irmang. Kamina adib ijod onlari – shu jumlanı yozayotgan paytda his qilganini tahrir vaqtida aynan tiklay olmagan deb o'ylayman-da, ayblash yo maslahat berish emas, sababni anglashga urinmoqdaman, xolos.

Otabekni yo'qlab kelgan Rahmatning o'pka aralash: "*Otam Toshkand borg'anlarida to'p-to'g'ri sizning eshikingizga tushsinlar-da siz saroyga tushing!*" – degan gapi 1933-yil nashrida: "*Otam bilan men Toshkand borg'animizda to'p-to'g'ri sizning eshikingizga tushaylik-da siz saroyga tushing!*" – shaklida o'zgartiriladi. Ko'ramizki, bu tahrir Rahmatning Otabek bilan avvaldan tanishligi borligini ta'kidlaydi. To'g'ri, sal avvalroq, ochiqchasiga bo'lmasa ham, Rahmatning Otabek bilan tanishligi aytilgan edi: "*Homidning Otabek bilan tanishligi bo'lmasa ham, Rahmatka* (ya'ni Otabek bilan tanish bo'lmishga – D.Q.) *yaqin qarindosh – Ziyo shoxichining qaynisi, Rahmatning tog'asi*". Chamasi bu ishora yetarli ko'rinmagan chog'i, muallif yuqoridagicha tahrirga zarurat sezgan. Holbuki, 1926-yil nashrida Rahmatning tanishligini "g'oyibona" deb tushunish imkoniyati bor edi, 1933-yil nashrida esa bu imkoniyat kesilgan. Ya'ni 1926-yil nashri o'quvchisi "Rahmat Otabekni shaxsan tanimasa ham, otasining yaqin do'sti bo'lgan toshkentlik bir kishining o'g'li sifatida g'oyibona taniydi" deb tushunishi mumkin. Shuning uchun ham Rahmatning Hasanali haqida "Bu kishi kimingiz bo'ladir, bek aka?" deb so'rashi unga g'alat ko'rinmaydi: Otabek bilan g'oyibonagina tanish bo'lgani sabab Hasanalini umuman bilmasligi mumkin. Aksincha, keyingi tahrirdan so'ng Rahmat otasi bilan bir necha qayta Otabeklarnikiga qo'ngan degan ma'no kelib chiqadiki, bu holda uning Hasanalini tanimasligi, bas, u haqda yuqoridagi savolni berishi mumkin emas edi. Ko'rinadiki, tahrir matndagi detallarning bir-biriga mantiqan nomuvofiq bo'lib qolishiga olib kelgan.

1926-yil nashrida Otabek qaynotasi bilan birga hibsga olingandan keyin barcha mas'uliyat Hasanali zimmasida qolgani aytiladi: "*Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmag'anliqdan, Oftob oyim qarindoshlaridan "jonkuyar" deb tanilg'an kishi Kumushning tog'asi Ahmadbek bo'lib ul ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'janddami o'tkarar shuning uchun undan ham yori kutish uzoq gap edi. Mana bu jihatdan ham Kumush va onasining birdan-bir ishong'anlari yana*

⁴ Qarang: Боров Ю. Эстетика. – Москва: Высшая школа, 2002. – С.119-120

Hasanalining o'zi edi.” Keyingi nashrda oxirgi jumla qisqartirilib, birinchisi jiddiy tahrirlangan. E'tibor berilsa, ushbu gap adibni nimasi bilan qoniqtirmaganini anglash qiyin emas. Avvalo, bunda *“Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmag'anliqdan”* jumlasida sabab ergash gap bo'lgani holda, u bog'langan bosh gap yo'q. Ikkinchidan, bunda ko'psolilik qusuri ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Tahrirda mazkur kamchiliklar bartaraf etilib, gap quyidagi shaklga kelgan: *“Qutidor oilasida boshqa er zoti bo'lmay Oftoboyimning birdan-bir og'asi bo'lmish Ahmadbek ham umrining ko'pini Qo'qondami, Xo'janddami o'tkazganlikdan undan yori kutish ham uzoq gap edi”*. To'g'ri, birinchi jumlaning keyingilariga bog'lanishida g'alizlik qolgan (kesim *“yo'q”* inkor so'zi bilan ifodalangani ma'qulroq bo'lardi), u hamon mustaqil gap maqomiga ko'tarilmagandek. Ikkinchi va uchinchi gaplar esa bitta sabab ergash gapli qo'shma gapni tashkil qiladi. Darvoqe, tahrirda birinchi navbatda bartaraf etilishi zarur bo'lgan boshqa bir xato bor ediki, u adib e'tiboridan chetda qolgan. Gap shundaki, *“qutidor oilasida boshqa er zoti yo'q”* degan da'vo *“Kutilmagan baxt”* faslida Kumushning nikohdagi vakili sifatida amakisi Muhammadrahim Yo'ldosh o'g'lining tilga olingani bilan faktik ziddiyat hosil qiladi.

Xullas, kuzatishlarimiz *“O'tkan kunlar”* romanining matni 1933-yil nashri oldidan ko'zdan kechirilib, unga muayyan tahrirlar kiritilgan deyishga asos beradi. Mazkur tahrirlarning katta qismi badiiy jihatdan o'zini oqlaydi, avvalgi nashrdagi u yo bu kamchilikni bartaraf etadi. Shuningdek, tahrirda matnga ayrim muvaffaqiyatli sanab bo'lmaydigan o'zgarishlarning, kam bo'lsa-da, kirib qolganini ham ta'kidlash lozim. Nima bo'lganda ham, 1933-yil nashrining matni *“O'tkan kunlar”*ning matniy tadrijidagi muhim bir bosqichdir. Shunday ekan, romanning hozirgi nashrlarida bu matn ham e'tiborga olinishi, unga kiritilgan maqbul o'zgarishlarning yangi nashrlar matniga ham qo'shilishi maqsadga muvofiqdir.

